

Гуменюк В.І.

СТОРИНКИ ТЕАТРАЛЬНОГО МИНУЛОГО СХІДНОЇ ВОЛИНИ

Житомиру, місту древньому, відомому ще з часів Київської Русі, більш як 1100 років. Про те, що це споконвіку театральне місто, свідчить назва одного з нинішніх передмість – Скоромохи. Це, як і знаменита фреска на стіні Київської Софії, один з нечисленних, пронесених крізь тлін століть знаків глибокого коріння нашої сценічної культури. Виникнення театрального мистецтва як невід’ємної ознаки й потреби суспільного життя пов’язане з народними іграми та обрядами, що були широко розповсюджені на Поліссі, значну частину якого займає нинішня Житомирщина. Ось, скажімо, варіант пісенної гри “Зайчик”, записаний в селі Слобідка (тепер Коростишівський район):

Дівчата беруться за руки і стають у коло. Всі стоять, а одна ходить усередині. Коло співає:

Заюшка, заюшка,
Сірий, білий, волохатий,
Да не ходи вкруг хати,
Да не топчи рути-м’яти,
Хрещатого барвіночку,
Запашного василечку.

При словах “запашного василечку” дівчина намагається вирватися з кола попід руки дівчат. Всі швидко співають :

Чи не заюшка,
Чи не батюшка
По надвірку ходить,
Свої ніжки томить?
Є в нас ворота,
Жовті ворота,
Позачиняйте, позамикайте!

Коли кінчають пісню, то та дівчина, що пробігла крізь руки, стає там, де скінчилась пісня. Та дівчина, коло якої вона стала, виходить, і гра починається знову [1].

Ігри, хороводи й обряди, веснянки та гаївки, де виразно проступають найрізноманітніші елементи театральності (наприклад, учасниця наведеної вище гри – то вже виконавиця центральної ролі, в якій мусять бути якісь зародки перевтілення), записані фольклористами в багатьох куточках житомирського Полісся – в селах Піски й Лука під Житомиром, Гуничі та Яцкевич біля Овруча, в Радомишлі... Серед записувачів – Леся Українка (поетеса, зокрема, збирала народні пісні в селі Миропілля Звягельського повіту), Климент Квітка, котрий в 1924–1925 роках був в експедиції до Коростенського, Житомирського та Бердичівського районів, такі відомі фольклористи як Амвросій Метлинський, Павло Чубинський.

Поширена була на Поліссі й народна драма, зразки якої в двотомнику “Український драматичний театр. Нариси історії” названо “грунтом для майбутнього театру” [2]. Серед найбільш популярних була народна драма “Коза”. Театрознавець І.О.Волошин один з її варіантів записав у 1938 році від організатора народних вистав, семидесятирічного колгоспника К.М.Остапчука в селі Чорнорудка тоді Вчорайшинського, а тепер Ружинського району.

Всі учасники вистави “Коза”, описує дослідник, повинні були відповідно переодягатися. Парубок, який грав діда, надягав кожуха або драну свиту, на спину намощував горб із соломи, на голові в нього була кудлата шапка. Він робив довгу бороду та вуса з клоччя, підперізувався перевеслом, у праву руку брав сучкуватий ціпок, а лівою за мотузок вів наряджену “козу”. Голову “кози” робили з дерева, намагаючись, щоб вона була схожа на справжню, потім розрізали до половини і нижню щелепу робили з допомогою мотузка рухомою. Чіпляли з кожущини борідку, випікали ніздрі, з блискучих гудзиків приладнували очі. На голові свердлили дві дірки для рогів (справжніх або зроблених з дерева). Голову “кози” чіпляли на палицю, яку виконавець прив’язував до пояса. Потім його накривали вивернутим догори кожухом (бажано, щоб одна половина була біла, а друга чорна) або клітчастим рядном. До другого кінця палиці прив’язували хвіст. Коли той, що виконував роль “кози”, сіпав за мотузок, нижня щелепа приставала до верхньої, “коза” клацала ротом. Між дідом (одним з персонажів драми) і “козою” відбувався жвавий діалог. Вона відповідала на всі запитання, а крім того ворушила рогами, танцювала, доповнювала рухами те, про що співав або розповідав дід [3].

На Житормищині, в селі Осниках, від дев’яносторічного С.І.Поступчика І.О.Волошин записав ще одну цікаву народну гру, яка називається “Калита” [4].

Перші відомості про професійне театральне мистецтво на сході Волині, себто про кріпацький театр та мандрівні трупи, належать до кінця 18 – початку 19 століть. До наших днів дійшла слава кріпацького театру в селі Романові (тепер райцентр Дзержинськ на Житомирщині). Про те, що минуле житомирського театру сягає в ті давні часи, свідчить спогад П.І.Лавута, організатора численних виступів В.Маяковського, який зокрема побував і в Житомирі: “Години за дві ми – в Житомирі. Відпочивши з дороги, Маяковський направився в театр. За кулісами він розговорився зі старшим сторожем, котрий розповів йому мало не всю столітню історію театру:

– Тут грали кріпосні актори, в ложах вощідали царські губернатори, побували тут і білогвардійці, і

німці, і гайдамаки, і поляки. Багато різних знаменитостей бувало ..." [5].

Тривалий час (до 1793 року) правобережна Україна була під владою Речі Посполитої. Це позначилось на характері місцевих театральних труп. "Від російсько-українських труп, – зазначено в двотомнику нарисів історії українського театру, – слід відрізнити трупи, що діяли тоді на Правобережній Україні, зокрема в Києві, Житомирі, в Кам'янці-Подільському та інших містах. Поширені тут польські трупи з часом, враховуючи запити глядачів, починають включати до свого репертуару п'єси російських авторів і твори "на малоросійському діалекті", перетворюючись таким чином на польсько-російсько-українські" [6].

У 1804 році Житомир був остаточно затверджений центром Волинської губернії, однієї з найбільших в Російській імперії. Жовтень 1809 року можна вважати знаменною датою в театральній історії міста. Саме тоді відбулось урочисте відкриття нової споруди – міського театру, збудованого за ініціативою освіченого й небайдужого до мистецтва губернатора Михайло Камбурлея.

Немало цікавих відомостей з театального минулого міста містить книга М.Д.Станіславського та Л.А.Рубінштейна "Театр Житомира", видана київським видавництвом "Мистецтво" 1972 року. З неї довідуємось, що під безпосереднім наглядом Камбурлея, який був засновником і господарем театру, відбувалось формування трупи, яка виступала не лише в Житомирі, а й гастролювала в Бердичеві, Кам'янці-Подільському, Тульчині та інших містах Волині і Поділля. А житомиряни знайомились і з іншими тогочасними театральними колективами, зокрема з трупю І.Штейна, в якій починали свій творчий шлях Михайло Щепкін і Карло Соленик, та керованою Л.Млотковським харківською трупю, де працювали чудові українські актори Пряженківська, Млотковська, Бобров, Микульський та інші (харківська трупа показала в Житомирі "Сватання на Гончарівці" Г.Квітки-Основ'яненка вже незабаром після появи цієї комедії).

Помітну роль в розвитку театру в Житомирі відіграв класик польської літератури Юзеф-Ігнаці Крашевський. Його мистецька діяльність пов'язана перш за все з відкриттям у 1958 році монументального й ошатного, надто на ті часи, нового театального приміщення (дерев'яна споруда театру Камбурлея згоріла ще 1842 року). "Вклавши багато душі та енергії в будівництво театру, – відзначається в книзі "Театр Житомира", – Крашевський відразу ж діяльно включився у формування театальної трупи, а коли вона була створена брав найактивнішу участь у доборі репертуару. Він написав тоді для театру одну за другою свої комедії..." [7]. В керованому Ю.-І.Крашевським театрі йшли його п'єси, що мали виразні антикріпосницькі мотиви, – "Портрет", "Бувальщина". Ставилися "Наречені" Ю.Коженювського, "Граф на Вонторах" В.Сирокомлі, "Марія Стюарт" Ю.Словацького... Ще з часів навчання у Віленському університеті Крашевський перебував під наглядом поліції, делалі ускладнювались його взаємини з житомирськими властями, та й зрештою політика царського уряду аж ніяк не сприяла розвитку польського театру.

Побудована в середині минулого століття за класичним архітектурним зразком добротна театральна споруда і досі є одєю з найприкметніших у Житомирі, нині в ній працює обласна філармонія. Важко переоцінити її значення для розвитку театальної культури міста в ті часи. Відомий російський письменник Лев Нікулін, що народився в Житомирі, пізніше так писав про неї: "...Це був справжній театр, заглиблений і шляхетний зал з ложами бенуара і бельєтажа, з чудовою акустикою. Зал майже округлий, і слово, вимовлено пошепки, було чути так, ніби вам прошепотіли його на вухо. Плафон театру був розмальований пухкими летючими купідонами, музами, які томно посміхаються, лірами і гірляндами троянд. Овальні люстри, які висіли в ложах, стали ледь тьмяними від часу і відображали час ніби в імлі. У цій блідій імлі люстер ввижались обличчя красунь у важкому і пишному вбранні минулого століття, красунь, які померли, аксельбанти їхніх чоловіків, поклонників. Тут співала Поліна Віардо, грав Сальвіні і Олдрідж, тут захоплювались гумором Щепкіна і Варламова. Найздібніші італійські декоратори залишили театрові чудово намальовані декорації. Таємничість ілюзії пішла у вічність разом з цими художниками. Вони вміли так малювати вулицю середньовічного міста або анфіладу дворцевих зал, що сцена раптом набувала неосяжної глибини" [8].

Таке театральне приміщення, розташоване в губернському центрі, ясна річ, приваблювало численних мандрівних артистів, гастролерів, з творчістю яких пов'язані яскраві сторінки історії театру, зокрема сценічного мистецтва на Волині. На житомирській сцені виступали визначні вітчизняні і зарубіжні митці. Пам'ятною подією театального минулого міста стали виступи Айри Олдріджа, який двічі (у 1865 та 1866 роках) відвідав Житомир. Про те, як захоплено сприйняла місцева публіка мистецтво негритянського трагіка, який розвіяв відчуття екзотики і грав "так сильно, що в залі плакали, не соромлячись сліз", писали і "Волинские губернские ведомости", і навіть газета "Киевлянин". А в сьомому номері журналу "Антракт" за 1866 рік зазначалось: "Славнозвісний трагік Олдрідж, вдоволений широю гостинністю, яку виявляють до нього в Росії, не хоче її залишати, незважаючи на запрошення директора Дрюрілейнського театру в Лондоні. Зараз він подорожує по наших західних провінціях з російською трупю (під керуванням Костровського). Нещодавно він проїздом дав у Житомирі кілька спектаклів. Незважаючи на високі ціни, глядачів не бракувало. Житомирській публіці найбільше подобався "Шейлок". Трагедію повторено тричі. Два рази з аншлагом даний був "Отелло" [9].

У шістдесятих, а особливо у сімдесятих роках XIX століття в Житомирі у складі приїжджих драматичних колективів чи місцевої трупи виступають визначні російські артисти, слава яких дійшла до наших днів. На житомирській сцені починають свій творчий шлях Митрофан Трохимович Іванов-Козельський, славетний виконавець ролей Чацького, Жадова, Гамлета, Уріеля Акости, Франца Моора; Микола Миколайович Синельников, відомий актор, режисер, антрепренер. Про свої гастролі в Житомирі 1879 року, про красиве й монументальне театральне приміщення та злиденне існування місцевої трупи писала видана ар-

тистка Олександра Яківна Глама-Мещерська, що виступала тут у виставах “Одруження Белугіна” та “Материнське благословення” [10].

З початком вісімдесятих років, коли сила царських заборон, спрямованих проти української мови й культури, дещо ослабла, змогли і житомиряни познайомитися з мистецтвом недавно народженого українського театру корифеїв. 22 листопада 1883 року трупа М.Старицького (за режисурою М.Кропивницького) “Наталкою Полтавкою” розпочала свої гастролі в Житомирі. Показувались також щойно написані драми “Доки сонце зійде – роса очі виїсть” та “Глитай або ж павук” зі славетною Марією Заньковецькою в ролях Оксани та Олени і з І.Карпенком-Карим в ролі Хандолі, комедія “За двома зайцями” та інші п’єси. Вступи, як і скрізь, проходили з нечуваним успіхом. Згідно переказів саме з того часу в приміщенні театру з’явилися чавунні підпірки, які підтримували верхні яруси, щоб ті не обвалилися від надмірної кількості глядачів.

Відомо, що сумним наслідком тріумфу українських артистів була заборона київським генерал-губернатором їх виступів у підвладних йому п’яти губерніях навколо Києва, в тому числі у Волинській. Не дивно, що наступні гастролі корифеїв у Житомирі відбулись аж в 1896 році (трупа під орудою М.Кропивницького показувала “Лимерівну” Панаса Мирного, “Катерину” М.Аркаса, “Вечорниці” П.Ніщинського, “Сорочинський ярмарок”, “Циганку Азу”, “Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка” М.Старицького...) Нова зустріч житомирян зі славетними митцями припадає на весну 1902 року, коли відбулись гастролі об’єднаної трупи корифеїв, у складі якої – М.Кропивницький, М.Заньковецька, М.Садовський, П.Сансаганський, І.Карпенко-Карий, І.Загорський, Г.Борисоглібська, О.Суслов. Значну прихильність глядачів і преси викликала вистава за п’єсою М.Старицького “Зимовий вечір”. Особливий успіх випав на долю п’єси І.Карпенка-Карого – “Паливода XVIII століття”, “Хазяїн”, “Безталанна”, “Мартин Боруля”, “Наймичка”, “Понад Дніпром”, “Сава Чалий”. 29 березня у “Наймичці” відбувся бенефіс М.Заньковецької. Місцева газета, зазначають автори книги “Театр Житомира”, повідомляла, що публіка з сьомої години ранку майже брала в облогу касу і якось за квитки на виставу сталася бійка, в яку втрутилася поліція [11]. В середині квітня трупа перебазувалась у літній театр “Аркадія” (нині на цьому місці стадіон “Спартак”). Хоч було ще холодно, глядач буквально повалив у відкриту всім весняним вітрам “Аркадію”. Ще одні тривалі гастролі корифеїв відбулись у Житомирі 1905 року – з 7 березня по 24 квітня тут виступала трупа під орудою П.Саксаганського та М.Садовського за участю І.Карпенка-Карого. В листопаді 1906 року виступає трупа під орудою М.Садовського, в складі якої М.Заньковецька, Г.Борисоглібська, І.Мар’яненко. На початку XX століття до Житомира наїздять і інші українські трупи, зокрема О.Суслова, Д.Гайдамаки, Т.Колісниченка, М.Ярошенка.

На зламі століть немало гастролюють в Житомирі і визначні російські актори. У вересні 1896 року в міському театрі в п’єсах О.Островського та О.Сумбатова-Южина виступила Гликерія Миколаївна Федотова. Житомир, а також Бердичів неодноразово згадує у своїй книзі “Життя і творчість російського актора Павла Орленева” [12] славетний трагік, що бував у цих містах. 1899 року Павло Миколайович вперше виступив у Житомирі в одній із своїх кращих ролей – царя Федора Іоанновича з однойменної п’єси О.К.Толстого, а в травні 1901 року серед інших грає на житомирській сцені цю ж роль, а також Раскольников і Карамазова в інсценівках романів Ф.М.Достоевського. Незабутніми подіями театрального минулого міста є виступи Мамонта Дальського, Павла Самойлова, Рафаїла і Роберта Адельгеймів, Марії Савіної, Віри Комісаржевської. В липні 1903 року в Житомирі побував Федір Іванович Шаляпін. Співак спочатку дав запланований концерт в залі будинку взаємного кредиту (тепер тут міська рада), а потім запросив численних шанувальників, які не потрапили на концерт, прийти ввечері наступного дня в міський парк, розташований над річкою Тетерів, і співав для них, пливучи річкою в човні.

Театральне мистецтво Житомирщини має давні плідні традиції.

Література:

1. Подається за виданням: Українська народна творчість. Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року. – К., 1963. – С. 99.
2. Український драматичний театр. Нариси історії: У 2 т. – Т 1: Дожовтневий період. – К., 1967. – С. 17.
3. Волошин І.О. Джерела народного театру на Україні. – К., 1960. – С. 96–97.
4. Там же. – С. 221–223.
5. Лавут П.И. Маяковский едет по Союзу. – Москва, 1969. – С.168–169.
6. Український драматичний театр... – Т. 1 – С. 64
7. Станіславський М.Д., Рубінштейн Л.А. Театр Житомира. – К., 1972. – С. 11.
8. Никулин Л. Люди русского искусства. – Москва, 1952. – С. 236–237.
9. Цитується за виданням: Театр Житомира... – С. 13–14.
10. Глама-Мещерская А.Я. Воспоминания. – Москва–Ленинград, 1937. – С. 98.
11. Театр Житомира... – С. 21.
12. Жизнь и творчество русского актера Павла Орленева, описанные им самим. – Ленинград–Москва, 1961. – С. 74, 145–146, 151, 194.